

ETHIEK

1

Arie Leijen, *Profielen van ethiek : Van Aristoteles tot Levinas*, Muidenberg, Countinho, 1992, 160 blz., Hfl. 24,50, ISBN 90 6283 849 9

Door profielen te schetsen wil de auteur enkele ethische systemen in hun ruimere historisch-filosofische context plaatsen. Het unieke en het specifieke binnen elke visie komt zo automatisch naar voren. Dit verscherpt de gevoeligheid voor zowel sterk tijdsgebonden elementen als meer constante factoren en voor dat wat tot de kernproblematiek van het westerse morele denken behoort. De auteur snijdt hierbij het interessante thema aan van de ethiek als metafysisch probleem.

Binnen de metafysica is er een spanning tussen Zijn en zijnden, dus tussen enerzijds het algemene en het collectieve (identiteit) en anderzijds het afzonderlijke, het individuele (differentiële). Wanneer Leijen nu stelt dat ethiek 'metafysica in de praktijk' is, dan komt de kwestie van het juiste midden tussen Zijn en zijnden ook op dit wijsgerig deelgebied naar voor. Elk ethisch systeem staat immers voor het probleem van de verhouding tussen het bewuste individu en de mogelijkheid van een moreel leven. Gaat men nu rationaliteit identificeren met algemeenheid dan schakelt men de afzonderlijkheid van het individu uit, wat tot tirannie leidt. Extreem individualisme aan de andere kant, leidt tot radicaal relativisme, wat de ethische discussie uiteindelijk uitsluit.

We hebben hierbij gesproken over de mogelijkheid van een moreel leven. Elke tijd heeft een eigen kijk op de werkelijkheid. Het is die werkelijkheidsvisie die bepalend is voor de mogelijkheid of onmogelijkheid van een ethisch systeem, en voor de aard ervan. Wanneer men zich de werkelijkheid bijvoorbeeld als volledig gedetermineerd voorstelt, sluit men de mogelijkheid van een andere werkelijkheid uit en heeft ethiek geen zin. Voor Aristoteles is een moreel leven mogelijk door het feit dat een universele rationaliteit niet bestaat; het menselijk doen en laten vloeit niet voort uit een algemene wet. Dat maakt dat de mens in een wereld van mogelijkheden staat. Binnen deze kosmologische context poneert Aristoteles een ethiek die teleologisch is : zij stelt het moreel goede, als kwaliteit van het handelen zelf, tot doel. Zijn ethiek is ook eudaimonistisch vermits het morele einddoel van het menselijk handelen, die de verwerkelijking van de beste menselijke mogelijkheden inhoudt, het geluk betekent. In een wereld vol mogelijkheden kan de individuele mens dankzij de *prudentia* het leven met zijn passies oriënteren op het gestelde doel. Daarin bestaat de vrijheid. De oriëntatie in de wereld van mogelijkheden gebeurt noodzakelijkerwijze in het perspectief van heden, verleden en toekomst. Waar men steeds rekening moet houden met nieuwe omstandigheden, moet men ook kiezen en moet men kunnen beslissen op 'het gunstige moment' (*kairos*). Een moreel leven kan dus slechts bestaan bij de gratie van de contingentie. De mens leert de morele waarheden kennen en krijgt inzicht in het morele op individueel niveau, vermits er geen sprake is van een universele rationale structuur. Toch krijgt het algemene een belangrijke plaats in de aristotelische ethiek, namelijk in de rol van de staat. In de staat als metafysisch gegeven affirmeert het zijn van het ene individu dat van de anderen en het ene individu is de grens

en maat van het andere. De staat is aldus synthese en voltooiing van leven en leefgemeenschap, waar de mens als redelijk wezen tot de hoogste ontplooiing komt.

Het stoïcisme brengt een totaal andere ethiek. Door het verval van de polis en de opkomst van het Macedonische imperium is het individu losgerukt uit zijn oude vertrouwde omgeving. Alleen de abstracte algemeenheid van de rede verbindt nog de individuen. In de politiek heeft de polis plaats moeten ruimen voor de kosmopolitische staat, die evenmin weinig concrete invulling biedt. De mens staat nog slechts voor zijn eigen lot. De natuur aanvaardt hij als een gegeven dat is zoals het moet zijn. In deze context kan ethiek er enkel in bestaan tot lotsaanvaarding te komen door zich te ontdoen van alle gemoedsaandoeningen. De band met een concrete levensbepaling is immers gebroken en de werkelijkheid kan toch niet veranderd worden. Het menselijk initiatief is tot een minimum gereduceerd. De onlogisch klinkende idee dat de mens zich eerst moet losmaken van zijn concrete leven om het vervolgens te aanvaarden wijst op de kernproblematiek van het stoïcisme. De mens weet immers niet wanneer zijn houding conform aan de orde van de natuur is, hij kan slechts hopen. In deze ethiek is het morele aldus volledig opgeslorpt door de vraag naar de uiteindelijke zin.

Het ethisch systeem van Thomas van Aquino is eigenlijk een gekerstende commentaar op Aristoteles. Dit neemt echter niet weg dat het eigen accenten en ideeën bevat, die trouwens sterk aanleunen bij het stoïcisme. Vanuit een christelijke inspiratie immers aanvaardt Thomas het leven als gegeven en het doel van een moreel leven als een opklimmen naar een *imago Dei*. Ook de problematiek van de wet, waarin Thomas afwijkt van Aristoteles, ligt gedeeltelijk in het verlengde van de stoïcijnse traditie. Thomas komt met de idee van een moreel leven vanuit de wet via volgende redenering. De ziel bestaat uit kenvermogen en wil, beide geestelijke vermogens die geleid worden door principes. De wil wordt geleid door het principe dat "het goede gedaan moet worden en het kwade vermeden". Dit is vanzelfsprekend; willen is immers altijd teleologisch gericht. Zoals Aristoteles wordt ook Thomas geconfronteerd met het probleem van de eenheid en de veelheid, het Zijn en de zijnden, en wel op het gebied van de natuurlijke tendensen en het gemeenschappelijk goede. De ordening van de natuurlijke tendensen door de rede is een ordening van zelfstandige zijnden in een orde, waarin ze hun eigenheid bewaren. Ook het gemeenschappelijk goede moet op dit metafysische niveau begrepen worden. Aan de ene kant houdt de wet rekening met de vele menselijke belangen en aan de andere kant richt ze die veelheid op het gemeenschappelijk belang.

Voorgaande profielen gingen uit van een geordende kosmos en zochten daarin naar de mogelijkheid van een moreel leven. Dit uitgangspunt valt weg in het utilitarisme. Ter verklaring wijst Leijen op een belangrijke historische omslag in deze periode. Op religieus vlak verdwijnt door de deterministische visie van het protestantisme het concept van het wezen van de mens. Op wetenschappelijk-sociaal vlak krijgen we door mathematisering, instrumentalisering, atomisering en mechanisering een wereld van gelijkwaardige atomaire individuen en een politiek systeem volgens het contractmodel. Daarom stelt het utilitarisme zich geen vragen naar het wezen van de mens, het vult de inhoud van een 'geluk menszijn' niet in, het ziet alleen dat de mensen wegvluchten van wat hen pijn doet en zich goed voelen bij wat hun bevrediging geeft. Pijn en bevrediging worden de maatstaf voor wat goed en wat slecht is. Is het utilitarisme dan nog wel ethiek? Ja, want men gaat dit prin-

cipe verbinden met het sociale tot het ideaal van 'het grootst mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen'. De beginselen van de utilitaristische ethiek vat de auteur als volgt samen, zich baserend op Höffe : consequentie, nut, lust, en het sociale. Het probleem in het utilitarisme draait rond het lustprincipe. Zoveel mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen is pas mogelijk wanneer 'geluk' vertaalbaar is in meetbare hoeveelheden. En, zo ja, hoe kan men deze stukjes geluk dan verdelen ? Tenslotte is het zo dat in de nutscalculatie geen rekening gehouden wordt met de menselijke waardigheid en men hier dus gemakkelijk kan afleiden naar louter economisch nut. Het utilitarisme pakt deze problematiek aan in uiteenlopende stellingnames, gaande van het strenge aktutilitarisme, dat consequent de waarde van een daad afleest aan de hand van het meetbaar nut ervan tot regelutilitarisme en zelfs tot het aanvaarden van onvoorwaardelijke regels. Een rechtvaardigheidstheorie kan echter nooit vanuit utilitaristische criteria alleen worden opgebouwd.

De spanning tussen afzonderlijkheid en algemeenheid die we bij vorige systemen aantreffen is bij de twee laatst besproken filosofen, Kant en Levinas, de drijfveer tot grensverleggende, maar zeer verschillende ideeën.

Bij Kant leeft de morele mens vanuit de plicht, uit eerbied voor de wet. Deze is naar het voorbeeld van de natuurwetenschappen algemeen, dus voor iedereen geldend en redelijk. De enige drijfveer die aan het voorgaande kan voldoen is de categorische imperatief : "handel alleen volgens die maxime, waarvan je tegelijkertijd kunt willen dat ze een algemene wet wordt." Belangrijk is echter dat de categorische imperatief de eis is tot erkenning van de menselijke waardigheid. De morele persoon zelf kan immers het enige doel zijn dat geen middel is, dat niet relatief is, maar absoluut. De mens is de grondslag zelf van de wet. In het naleven van de wet is hij aldus vrij en autonoom. Deze vrijheid en autonomie moeten echter verbonden worden met de menselijke eindigheid. Waarom ? Het doel van moreel leven is het voltooide goed, een wereld waarin mensen zowel gelukkig als moreel leven. Het morele goed valt echter niet samen met het volmaakte goed. Moreel leven is geen garantie voor een gelukkig leven. Kant verbindt nu 'wat moet ik doen' met 'wat mag ik hopen'. Moraal wordt hier verbonden met religie. Het bestaan van God en de onsterfelijkheid zijn de enige garantie dat een moreel leven niet zinloos is. De mogelijkheid om aldus te handelen moet de staat waarborgen, die echter in het morele zelf geen enkele rol heeft.

De conflictueuse verhouding tussen Zijn en zijnden wordt bij Levinas op radicale wijze gewijzigd. Levinas' ethiek is onverbrekkelijk verbonden met de holocaust en het totalitaire nazisme. Hij ziet een duidelijke parallel tussen de zogenaamde identiteitsfilosofie, wat de westerse filosofie grotendeels is geweest, en het totalitarisme. De identiteitsfilosofie is gebaseerd op de ontologie, waarin de zijnden beschouwd worden vanuit hun eenheid, het Zijn. Buiten deze zijnseenheid bestaat niets anders. Vrijheid in deze context maakt een relatie tot de Andere als Andere onmogelijk. Totaal tegengesteld aan de ontologie poneert Levinas de metafysiek, een verlangen naar exterioriteit. Exterioriteit (Andersheid of Alteriteit) is dat wat de identiteit overstijgt, wat zijn andersheid bewaart. Het is een transcendent principe, de relatie van een eindig zijnde tot het oneindige. Deze relatie is sociaal, wat blijkt uit een grondige studie van denken, spreken en waarheid. Levinas stelt dat, wanneer we de taaltekens doorbreken die ons van het tegenwoordige scheiden, we tot

het begrip van alle weten komen. Dit wordt alleen mogelijk door de aanspraak van de Ander die door zijn spreken zijn aanwezigheid poneert. Hij is niet gevangen in betekenissen, in een identificatieproces. Door die aanspraak worden we in onze vrijheid tot zelfontplooiing, genieting tot verantwoordelijkheid opgeroepen. Deze ethische relatie noemt Levinas een metafysisch atheïsme; de dimensie van het goddelijke opent zich immers vanuit het menselijk gelaat. De staat blijft buiten de menselijke alteriteit, maar heeft wel een rol te vervullen in een behoud van de burgerlijke rechten in verband met arbeid, economie en genieting.

Dominique BAUER

2

Freddy Mortier en Koen Raes, *Een Kwestie van Behoren - Stromingen in de hedendaagse ethiek*, Gent - Mys & Breesch, 1992, blz., ISBN 90 5462 022 6.

Reeds lang is het onderscheid tussen moraal en moraalfilosofie of ethische theorieën algemeen erkend. Geruime tijd werd de ethiek als een normatieve wetenschap beschouwd, naast de logica, die de normen voor het 'correcte' denken vastlegt, en de esthetica, waarbij de normen voor het 'schone' worden bepaald, zou ethica de normen voor het 'correcte handelen' aanreiken. Maar deze drie 'normatieve' wetenschappen zijn inmiddels scherp onder vuur genomen. De erkenning van de pluraliteit en veelheid aan normen, verzwakte het normenbepalende van de ethica. Ethica of moraalfilosofie werd een wetenschap *over* moraal. Vanuit een logische analyse en argumentatie wordt in de ethische theorieën gepoogd de geldigheid van morele standpunten aan te tonen. Ethici hebben daarbij voornamelijk de aandacht naar de methode verlegd. Meta-ethica kwam boven het pure 'veldwerk' te staan.

De ethiek van de twintigste eeuw wordt door een 'theorieconstructivisme' gekenmerkt, een enorme vloed aan publicaties en stromingen die (veelal) weinig met elkaar gemeen hebben. Het is dan ook geen geringe prestatie om in deze veelheid aan theorieën (en theorie'tjes) een gedegen overzicht te bieden. De twee Gentse filosofen Freddy Mortier en Koen Raes geven in hun boek *Een kwestie van behoren* een subjectieve en eigengereide keuze uit het recente aanbod van ethische theorieën.

De vastgestelde diversiteit in morele overtuigingen die binnen de culturen gelden, leidt veelal tot een waardenrelativisme. Raes en Mortier willen dit tegengaan. Zelf stellen ze hierover: "De moraalfilosofische vraagstelling wordt dus wel degelijk geleid door het probleem hoe het waarden- en normenrelativisme te overstijgen. Het is dus belangrijk na te gaan of de argumenten tegen het ethisch scepticisme standhouden en welke theorieën over het morele met die argumentatie samenhangen. Uit die theorieën zullen dan eventueel bepaalde antwoorden op ethische vragen voortvloeien." (blz. 4). Jammer genoeg houden de auteurs zich niet aan hun opzet.

Hun samenstelling zelf is reeds een argument ten gunste van het relativisme. De lezer 'duizelt' bij de diverse antwoorden die worden geformuleerd door figuren als Piaget,

Durkheim, Sartre, Rawls, Habermas, Nozick, Toulmin, Moore enzovoort. De auteurs slagen er mijns inziens niet in dit lappendeken te overstijgen. Hun boek blijft steken in een subjectief overzicht, waarbij de eenheid of de rode draad verloren gaat.

Er zitten ook veel lacunes in, wat de auteurs trouwens toegeven. Het is voornamelijk een Ango-Amerikaanse aangelegenheid geworden waarbij bepaalde (echte !) stromingen ten onrechte ontbreken. Ik denk hierbij aan de marxistische school of de fenomenologische moraaltheorieën. Raes en Mortier geven dit grootmoedig toe, maar hun argumentatie klinkt toch wat zwak : "...lacunes..., veroorzaakt door spreekwoordelijk tijds- en plaatsgebrek. De coherentie die ondanks alles in ons verhaal steekt, ligt vooral hierin dat wij aan *lokale* geschiedschrijving hebben gedaan. Dat kan geen probleem zijn in een tijd waarin filosofen globalisme schuwen als een metafysische pest." (blz. 16). (sic !! - van relativisme gesproken).

En toch... De bijdragen van Raes en Mortier geven uitstekende inleidingen in het denken over moraal bij de besproken figuren. De structuur van het werk is van die aard dat de lezer het naar eigen inzicht en geloven te nutte kan maken. Elk hoofdstuk vormt een afzonderlijk geheel en de inleiding biedt een (misschien iets té) summier historisch overzicht. Wie de besproken auteurs reeds kent of gelezen heeft, zal wellicht niet veel nieuws ontdekken bij Raes en Mortier. Maar als introducties of geheugenopfrissers mogen de bijdragen er wel zijn.

Misschien kunnen de auteurs bij een volgende druk de ondertitel wijzigen. Inderdaad, 'stromingen in de hedendaagse ethiek' dekt de lading niet. Wellicht zou het beter zijn te schrijven. 'Een keuze uit het hedendaagse denken over moraal' (of iets gelijkaardigs).

Freddy DUTOIT

LEVINAS' GOD

Johan Goud, *God als raadsel. Peilingen in het spoor van Levinas*, Kampen, Kok Agora, en Kapellen, DNB/Pelckmans, 1992, 192 blz., ISBN 90 391 0046 2 (Kok) en 90 289 1711 X (DNB/Pelckmans).

Dit boek is een bundel bestaande uit reeds eerder gepubliceerde, maar voor deze gelegenheid opnieuw bewerkte artikelen, uit enkele nog niet eerder gepubliceerde voordrachten en, tenslotte, uit een 'Gesprek met Levinas' (uit 1980/81). Al met al elf onderling grotendeels onafhankelijke bijdragen waarvan elk (de noten niet meegerekend) gemiddeld zo'n acht bladzijden beslaat. Het gaat dus om een serie korte schetsen over uiteenlopende thema's. Telkens staat echter het denken van Emmanuel Levinas centraal en dat maakt dit boek dat handelt over godsdienstwijsbegeerte, christologie, 'New Age', postmodernisme, liberale ethiek, de methode van Levinas, en nog meer, toch enigermate tot een eenheid.